

*Рубан Є. М.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УРСР ЯК ОСНОВНИЙ ЗАКОН У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

Дана стаття присвячена питанню становлення та розвитку законодавчої бази у галузі кредитування. Зокрема в ній розглянуто основний законодавчий акт, що регулював кредитні відносини в період радянського устрою на території України. Дослідження та аналіз данного документу є необхідним для розуміння основних принципів становлення сучасних нормативно-правових актів, що регулюють відносини банків, що виступають як кредитори з позичальниками.

Ключові слова: кредит, договір, регулювання, права, відносини, система, кодекс.

Сучасний період незалежності України характеризується спадковістю планової економіки радянського періоду. Зважаючи на короткий історичний період сучасної незалежності України, визначення основних засад кредитної діяльності банку за радянські часи має дати краще розуміння проблем регулювання сьогодні.

Щоб мати змогу побачити якого розвитку зазнали процеси врегулювання кредитних відносин на Україні в радянський період слід проаналізувати тогочасну грошово-кредитну політику та законодавчу базу, що повинна була упорядковувати всі процеси кредитування. Майже всі закони та нормативно-правові акти мали централізований характер, а отже розповсюджувались на всі країни колишнього СРСР в тому числі і УРСР.

Згідно з Конституцією СРСР керівництво грошовою системою здійснював тільки уряд СРСР.

Органом, який виконував усі накази уряду СРСР щодо управління грошовою системою, був Державний банк, наділений правом здійснення емісійних операцій. Керівництво валютними кредитними і розрахунковими організаціями було покладено на Державний і Зовнішньоторговельний банки, Держплан СРСР, Міністерство фінансів СРСР [1].

Державний банк СРСР мав загальносоюзне значення. У союзних республіках функціонували його філії, контори, відділення, агентства, які підпорядковувалися тільки Правлінню Державного банку [2, с. 50].

Слід зауважити, що розвиток кредитної системи СРСР відбиває процес створення та особливості функціонування планової економіки. Основою діяльності кредитної системи та її ланок так, як і всіх галузей господарювання, був народногосподарський план, а його складовими – кредитний і касовий плани Державного банку СРСР.

7 жовтня 1921 р. був заснований Державний банк РРФСР (у 1923 р. перетворений у Державний банк СРСР). Після створення Державного банку РРФСР почали створюватися його контори та відділення у великих містах. На 1 квітня 1922 р. діяло 45 відділень банку. В 1922–1925 рр. створюються галузеві і територіальні спеціальні банки, місцеві кредитні заклади, кредитна кооперація, система ощадних кас.

8 жовтня 1922 р. для сприяння розвитку промисловості створено Промисловий банк у формі акціонерного товариства, який у 1924 р. дістав назву Торгово-промисловий банк СРСР.

Наприкінці 1922 р. виникло акціонерне товариство Електрокредит, яке займалося здебільшого кредитуванням будівництва електростанцій на селі. У 1924 р. це товариство було реорганізоване в Акціонерний банк з електрифікації.

У 1922 р. створено Всеукраїнський кооперативний банк, а з 24 січня 1922 р. створюються спеціальні заклади сільськогосподарського кредиту – кредитні і кредитно-ощадні кооперативні товариства.

У 1923–1925 рр. були організовані республіканські банки сільськогосподарського кредиту РРФСР, України, Білорусії, Закавказзя, Узбекистану, Туркменії.

У 1924 р. створено Центральний сільськогосподарський банк СРСР. У 1925 р. у цьому банку організовано постійний фонд для кредитування бідноти та колгоспів на особливих пільгових умовах [3, с. 122].

В цілому структура кредитної системи була представлена трьома ярусами і підкреслювала собою нові соціально-економічні відносини, що склалися в країні на початок 30-х рр. Особливість нової кредитної системи полягала в тому, що більша частина її ланок була державною власністю, потім йшли кооперативна і сама незначна – капіталістична (в основному з товариствами взаємного кредиту). При цьому кредитна система була представлена головним чином галузевими спеціалізованими банками та товариствами з кредитування.

У новій структурі кредитної системи були відсутні страхові компанії та установи, які займалися операціями з цінними паперами. Це пояснювалося створенням державної страхової компанії та її виведенням із кредитної системи, а також дуже обмеженим ринком цінних паперів у вигляді обороту акцій між різними державними організаціями-акціонерами. Таким чином, акумуляція і мобілізація грошових ресурсів практично здійснювалися банками в рамках державної власності [4, с. 42].

Такі стримуючі фактори як жорстока централізація та намагання уряду повністю взяти під свій контроль фінансовий сектор звісно не могли призвести до будь-яких позитивних зрушень в сфері кредитних відносин. Звісно така позиція уряду щодо самого поняття “комерційний кредит” не давала можливості розвиватися не тільки фінансовим установам, але й разом з ними і економіці в цілому.

Реформа 1 квітня 1930 р. передбачала ліквідацію комерційного кредиту і цілковиту заміну його прямим банківським кредитуванням, запровадження принципів повернення, строковості, планово-цільового характеру банківського кредитування, забезпеченість матеріальними цінностями виданих кредитів, запровадження нових раціональних форм безготівкових розрахунків через банки, концентрацію короткострокового кредитування і платіжного обороту в Державному банку, суворе розмежування функцій між Державним банком і банками довгострокового кредитування та фінансування капіталовкладень.

Завершила кредитну реформу постанова уряду від 5 травня 1932 р. Відповідно до постанови організовано чотири спеціальні банки для фінансування і кредитування капіталовкладень, які підпорядковувалися Народному комісаріату фінансів СРСР [4, с. 46].

Не зважаючи на плановість фінансового сектору та посилену централізацію в управлінні створювались кредитні кооперативи, що діяли при місцевих комітетах профспілок за місцем роботи працівників з метою надання їм короткострокових кредитів.

Державні ломбарди видавали громадянам короткострокові кредити на строк до одного року під заставу цінностей і особистого майна.

Основна функція ощадних кас – залучати заощадження населення у вклади [5, с. 64].

Далі за доцільне вважаємо розглянути поолження основного закону, що відповідав за регулювання кредитних відносин та забезпечення прав споживача – Цивільний Кодекс УРСР. Даний документ є безперечно важливим для розуміння принципів регулювання кредитних відносин та відносин власності на теренах тогочасної України оскільки засади Кодексу мають певне відбиття і в сучасному законодавстві.

Підготовка проекту ЦК УРСР 1922 р. відбувалася в умовах і на засадах, загальних для більшості тодішніх радянських республік Тому природно, що вказівки і зауваження В. І. Леніна стосовно ЦК РРФСР слугували орієнтиром для розробників проекту ЦК УРСР.

Принципово важливим було положення про зосередження в руках Радянської держави основних знарядь і засобів виробництва, встановлення жорсткого державного контролю над торговим обігом тощо, зрештою, відмова від основних принципів приватного права. Характерними з цього приводу є зауваження В. І. Леніна на адресу Народного комісаріату юстиції РРФСР. Зокрема він підкреслював: “Ми нічого “приватного” не визнаємо, для нас все у галузі господарства є публічно-правовим, а не приватним. Ми допускаємо капіталізм тільки державний. Звідси – розширити застосування державного втручання у “приватно-правові відносини”, розширити право держави скасовувати “приватні” договори, застосовувати не “цивільні правовідносини”, а нашу революційну правосвідомість”.

Автори проекту ЦК до цих вказівок прислухалися, однак часи одностайного схвалення ще не настали. І Раднарком, усупереч пропозиціям В. І. Леніна, виключив з проекту ЦК згадку про право держави втручатися у приватно-правові відносини. Проте врешті-решт вказівку було виконано. ЦК РРФСР, прийнятий 31 жовтня 1922 р., набрав чинності 1 січня 1923 р. Він слугував зразком для ЦК УРСР, який обговорювався і був прийнятий приблизно на місяць пізніше (затверджений 16 грудня 1922 р., набрав чинності 1 лютого 1923 р.) [6, с. 47].

Аналізуючи ЦК УРСР 1922 р., відразу ж можна відмітити, що він був схожий на ЦК РРФСР не тільки за ідеологічною й методологічною основою, а й за структурою і змістом. Як той, так і інший складаються з однакових розділів: Загальна частина; Речове право; Зобов'язальне право; Спадкове право. Кількість статей також практично однакова: 435 статей у ЦК УРСР, 436 – у ЦК РРФСР. Не відрізнялася структура розділів та їх найменування.

Загальна частина містила норми, присвячені суб'єктам, об'єктам права, угодам як основному засобу встановлення, зміни або припинення цивільних правовідносин, позовній давності.

Суб'єктами цивільного права визнавалися як фізичні особи, так і організації (юридичні особи). Цивільну правоздатність могли мати начебто всі фізичні особи, однак ст.ст. 1, 4 містили положення про можливість обмеження “по суду в правах”. У інтерпретації одного з редакторів ЦК РРФСР А. Г. Гойхбарга це означало, що правоздатність є лише умовно наданою здатністю, обмеження якої можливе не тільки в загальній формі законодавцем, айв окремих випадках цивільним судом – згідно зі ст. 1 ЦК. П. І. Стучка зазначав: “Можна сказати, що вся наша радянська наука цивільного права ґрунтується на цій статті 1 та ще статті 4”.

Об'єктом цивільних прав могло бути лише майно, не вилучене з цивільного обігу (ст. 20). При цьому перелік вилученого з обігу майна був досить значним. До нього,

зокрема, належали: промислові, транспортні та інші підприємства в цілому; обладнання промислових підприємств, рухомий склад залізниць, морські та річкові судна і літальні апарати; комунальні споруди; будівлі тощо (ст. 22).

Значну увагу приділено регламентації угод, які визначалися як Дія, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин (ст. 26). Угоди могли бути односторонніми або взаємними (договори).

Кодекс детально регламентував умови укладення, форму угод і наслідки визнання їх недійсними.

Правила, встановлені щодо позовної давності, були досить типовими, однак для державних, кооперативних і громадських підприємств та організацій передбачався ряд винятків (ст. 44 та інші).

Розділ “Речове право” містив норми, присвячені праву власності, праву забудови і заставі.

У ст. 52 йшлося про власність: державну (націоналізовану та муніципалізовану), кооперативну, приватну. Відповідно до ст. 54 предметом приватної власності могло бути будь-яке майно, не ви-лучене з приватного обігу. Положення загалом досить демократичне. Проте обмеження, встановлені ст.ст. 22, 24 ЦК разом з нормами ст. 55, 56 позбавляють підприємця можливості здійснювати будь-яку помітну діяльність, засновану на його ініціативі, заповзятливості і власній волі. Іншими словами, право приватної власності настільки звужене, що, врешті-решт, його можна вважати існуючим лише як виняток.

Для захисту права власності передбачався віндикаційний позов (ст.ст. 59-60). Можливо, існувала також вимога щодо усунення будь-яких порушень права власності, навіть не пов’язаних із поз-бавленням володіння. При цьому передбачався істотний виняток із загального правила: колишні власники, майно яких експропрійоване на підставі революційного права або взагалі перейшло у володіння трудящих до 24 серпня 1922 р., не мали права вимагати його повернення (примітка до ст. 59). Таким чином, незалежно від наявності “правових” підстав позбавлення майна у перші роки радянської влади колишні власники не мали шансів його повернути. Натомість, для захисту права державної власності застосовувалася нічим не обмежена віндикація (ст. 60). Цікаво, що така віндикація (для обмеженого кола суб’єктів) обґрунтовувалася сентенцією знехтуваного римського права – “де я (власник) знаходжу свою річ, там я її віндикую (відбираю)”.

Крім права власності, ЦК передбачав право забудови і заставу майна, що були за своєю суттю правами на чужі речі.

Право забудови визначалося як право зведення на державній землі будівлі і користування нею разом із земельною ділянкою протягом обумовленого терміну (ст.ст. 71-84). Пізніше ці статті скасо-вані, а замість них введено низку норм, що закріплювали право безстрокового користування земельними ділянками для зведення на них будівель на праві власності житлово-будівельного кооперативу.

Застава майна не могла не бути обмеженою у зв’язку зі звуженням кола об’єктів приватних прав. Тому іпотека не передбачалася Існував також ряд обмежень щодо предмета застави (ст. 87). Поза цими обмеженнями право застави було досить типове: допускалася застава внаслідок договору або спеціальної вказівки закону, можливою була Perezастава, окремо обумовлювалася застава боргових вимог, будівель, морських торговельних суден, товару в обігу тощо Зазвичай закладене майно передавалося заставодержателю Винятки із загального правила зроблено для будівель, а також інших

випадків, передбачених угодою сторін (ст. 92). Слід зазначити, що застава будівель дещо нагадувала (за зовнішніми ознаками) іпотеку, однак остання, як зазначалося вище, принципово не допускалася у радянському цивільному обігу.

Розділ “Зобов’язальне право” складався з 13 глав, однак фактично його норми були згруповані в чотири нерівноцінних за обсягом блоки: загальні положення (гл. 1); зобов’язання, що виникають з договорів (гл. 2-11); зобов’язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (гл. 12); зобов’язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди іншій особі (гл. 13).

Слід зазначити, що структура і методологія цього розділу ЦК УРСР (як і Інших радянських цивільних кодексів) дуже нагадували книгу П Німецького цивільного кодексу. Багато спільного було також у їх змісті.

Зобов’язання визначалося як відношення, внаслідок якого одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої особи (боржника) певної дії, зокрема, передачі речей, сплати грошей або утримання від дій (ст. 107).

Особлива увага приділялася договірним зобов’язанням. Відповідно до ст. 130 договір визнавався укладеним, якщо сторони дійшли згоди щодо всіх істотних його пунктів. У зв’язку з цим пропонувався такий їх перелік: предмет договору, ціна, термін, а також усі ті пункти, щодо яких за попередньою заявою однієї зі сторін має бути досягнута згода. Детально визначався порядок укладення договорів і момент виникнення договірних зобов’язань.

Як засоби забезпечення договірних зобов’язань у гл. 2 цього розділу Кодексу названі неустойка (ст.ст. 141-142) і завдаток (ст. 143). Привертає увагу подібність цього рішення до того, що мало місце у Німецькому цивільному кодексі: норми про заставу – це “Речове право”, завдаток і неустойка – “Зобов’язальне право” (загальні положення зобов’язального права), порука вважалась окремим видом договорів. Аналогічним є також зміст відповідних норм (з поправкою на “конспективність” ЦК УРСР) [1].

Серед окремих видів договорів названі: майновий найом, купівля-продаж, міна, позика, підряд, порука, доручення (до них віднесені норми про довіреність), комісія (норми про неї включені до ЦК спеціальним законом від 16 жовтня 1925 р.), товариства, страхування.

Таким чином можемо бачити, що у Кодексі були сформовані перші положення, що поклали початок розвитку законодавчої бази в сфері кредитування та відносин, що стосувалися заставного майна. А також були введні поняття штафів, неустойки, поруки та інші, що зараз є широко розповсюдженими.

Але попри всі позитивні факти формування фінансово-кредитної системи за радянської влади все ж було досить багато негативного і якщо в цілому говорити про розвиток кредитних відносин, то можна підсумувати, що загалом радянський період кредитної діяльності в Україні характеризується націоналізацією банківської системи, нехтуванням принципів кредитування та спотворенням кредитного механізму [6, 7, 8]. Цей період спричинив неефективне використання кредитних ресурсів та значне їх збільшення. Радянські економісти заперечували регулюючу функцію кредиту. В результаті, кредитний регулятор був деформований, що призвело до перенасичення народного господарства кредитними ресурсами. Центральний банк практично відмовився від регулювання безготівкових грошей, і, як наслідок, кредитного регулювання [9, с. 77].

Через видачу необґрунтованих позик, пролонгацію чи пряме списання заборгованості для підтримки безперебійного платіжного обігу, кредит став одним із

джерел зайвих грошей в економіці СРСР. Наприкінці 80-х років в СРСР назріла необхідність фінансового оздоровлення економіки через реформу фінансово-кредитної системи [5, с. 120]. Довгі роки в минулому кредитні кошти зростали набагато швидше, ніж обсяги виробництва. А. Г. Аганбегян [10] наводить дані про зростання середньорічного обсягу кредиту в СРСР на 15-17%, а зростання обсягів виробництва на 3-5% за 80-ті роки ХХ століття. Кредит звикли сприймати як фінансування, бо надавався він низькорентабельним, малоефективним підприємствам, які не могли його повернути. Кредит використовувався на оплату безгосподарності: фінансування браку, покриття державного дефіциту. Внаслідок цього кредит за роки радянської влади втратив один із своїх принципів надання – поворотність, бо не враховував платоспроможність позичальників. Тому перед радянським урядом постала задача щодо реформування фінансово-кредитної системи, а також поновлення регулювання кредитної діяльності банку. З метою реалізації цієї задачі був введений в дію новий документ, що мав сприяти значному підвищенню ролі кредиту через встановлення жорстких лімітів кредитування: 1 січня 1987 року були введені “Правила кредитування об’єднань та підприємств по сукупності матеріальних запасів та виробничих витрат”, які були затверджені Правлінням Держбанку СРСР. Іншим документом, що змінював структуру банківської системи та підвищував роль банків в управлінні економікою була Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР за № 821 від 17 липня 1987 року “Про вдосконалення системи банків в країні та посилення їх впливу на підвищення ефективності економіки”, що визнала необхідним реорганізацію діючих банків та утворення нових спеціалізованих банків.

До 1991 року Будбанк СРСР фінансував та кредитував витрати капітального характеру, а Держбанк СРСР обслуговував в основному поточну діяльність підприємств. Це було наслідком того, що джерела формування основних фондів планувались та обліковувались окремо від поточних витрат [10]. Таким чином можна зауважити, що такий підхід знайшов своє відображення також і в плануванні кредитних ресурсів. Плани короткострокового кредитування складались окремо від планів довгострокового кредитування. Але, основні виробничі фонди не можуть нормально функціонувати окремо від оборотних коштів, бо самі по собі не дають ні продукції, ні нагромаджень, тому неправомірно було вважати приріст прибутку тільки як наслідок функціонування основних виробничих фондів чи оборотних коштів.

Як бачимо радянський уряд намагався побудувати фінансову систему за схемою централізованого управління. Як вже йшлося вище, всі рішення за надання кредитних ресурсів приймалися виключно на рівні Центрального Банку, що дуже ускладнювало розвиток кредитних відносин. Слід нагадати також, що все майно в той час було колективною власністю, приватної власності майже не існувало, що само по собі виключало можливість існування споживчого кредиту. Кредити надавались тільки на перекриття дефіцитів у головних галузях соціалістичної економіки і вони не мали комерційного характеру.

Використані джерела:

1. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік // Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1076.564.0>
2. Организация и планирование денежного обращения / ред. В. Геращенко. – М.: Финансы и статистика, 1988.
3. Советская экономика – взгляд в будущее: монография / ред. А. Г. Аганбегян. – М.: Экономика, 1988. – 196 с.

4. Общая теория денег и кредита / ред. Е. Ф. Жуков. – М. : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. – 360 с. ISBN: 5-238-00038-3
5. Кредит при полном хозрасчете / ред. Л. П. Кроливецкая. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 144 с.
6. Правовое регулирование кредитно-расчетных отношений в народном хозяйстве / ред. Л. К. Воронова. – К. : Вища школа, 1988. – 216 с.
7. Методы кредитования социалистического хозяйства / ред. Н. И. Валенцева. – М. : Финансы, 1980. – 128 с.
8. Кредит как стоимостная категория социалистического воспроизводства / ред. О. И. Лаврушин. – М. : Финансы и статистика, 1989. – 175 с.
9. Государственный кредит: прошлое и настоящее / ред. Ю. Я. Вавилов. – М. : Финансы и статистика, 1992. – 96 с.
10. Кредит і банки в нових умовах господарювання : текст лекції / ред. Н. П. Шульга. – К. : КТЕІ, 1991. – 44 с.

Рубан Е. Н. Развитие финансово-кредитной системы в советской Украине и Гражданский кодекс УССР как основной закон в сфере регулирования кредитных отношений.

Данная статья посвящена вопросу становления и развития законодательной базы в области кредитования. В частности в ней рассмотрены основной законодательный акт, который регулировал кредитные отношения в период советского строя на территории Украины. Исследования и анализ данного документа является необходимым для понимания основных принципов становления современных нормативно-правовых актов, регулирующих отношения банков, выступающих в качестве кредиторов с заемщиками.

Ключевые слова: кредит, договор, регулирования, права, отношения, система, кодекс.

Ruban E. N. Development of financial and credit system in the Soviet Ukraine and the Civil Code of USSR as the basic law in the regulation of credit relations.

This article is devoted to the establishment and development of the legal framework for lending. In particular it considered the main piece of legislation to regulate credit relations between the Soviet regime in Ukraine. Research and analysis of this document is necessary to understand the basic principles of establishing a modern regulatory and legal acts regulating the relations of banks acting as lenders and borrowers.

Keywords: credit, contract, regulation, law, relations, a system code.

Шитий С. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ІВАН СТЕШЕНКО – ПЕРШИЙ МІНІСТР ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті досліджуються основні етапи життя та роботи першого міністра освіти України Івана Матвійовича Стешенка. Його діяльність на посаді Генерального секретаря освіти Української народної республіки доби Української Центральної ради. Розглядаються також його політичні погляди. Зроблено висновок, що його діяльність була надзвичайно корисною для розбудови Української Народної Республіки, а окремий досвід був би корисним і для побудови сучасної Української держави.

Ключові слова: Генеральний секретар освіти, Генеральне секретарство освіти, українська школа, українізація.